

TÖRVÉNYSZÉKI JÁTSZMÁK: VÁLÁS DEBRECENBEN 1793–1848

VÁRINÉ Szilágyi Ibolya

MTA Pszichológiai Kutatóintézet
H-1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22; e-mail: ibolya.vari@ella.hu

Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen: Csoknainai Kiadó, 2006.

Sötét témáról, az élet kínos, sőt gyakran fájdalmas oldaláról, a válásról ír a szép kiállítású könyv szerzője – világosan, szakszerűen, élvezetesen és olvasmányosan. Minden minősítő szó helyénvaló és hangsúlyos. Világosan, mert közérthető, egyértelműen informáló. Szakszerűen, mert távolról sem az empátiás együttérzés kiváltását célozza, inkább elgondolkodtatni kíván arról, hogy hogyan játszanak bele a legszemélyesebb viszonyokba is a társadalmi és történelmi változások, és viszont hogyan érlelődnek a személyes magatartásformákban a későbbi történelmileg új és jelentős tendenciák (pl. a női egyenjogúsítás terén). Mátay Mónika a történelmi múltat korabeli dokumentációkra (törvények, rendeletek, periratok, teljes levéltári anyagok, stb.) támaszkodva idézi fel, így kíván bevezetni a válás intézményes jogi szabályozottsága és a válási szokások birodalmába egy hozzánk közelálló, ám kevéssé ismert közegben és időben. A társadalomtörténész érdeklődése általában szükségképpen interdiszciplináris, így a szerzőé is. Nem elégszik meg az intézményes jogi szabályozottság és a laikus köztudatban élő sztereotípiák és szokások feltárásával, megpróbál ezek mögé is nézni. Retrospektív történeti esettanulmányok szereplőiben és eseményláncolatában módszeresen azonosítja be azokat a részint gazdasági tényezőket, érdekeket és adottságokat, valamint pszichológiai erőket, amelyek a konkrét esetekben a válási perek és szereplőik viselkedésének vélhető motivációs hátterül szolgálhatnak. Mindezt élvezetesen és olvasmányosan teszi, ami ritka kutatói erény, ezért is említendő.

Oldás és kötés, egyesülés és szakadás, társulás és válás az emberi kapcsolatok örök formálója és eredménye. Minél örömteljesebb a kötés, annál fájdalmasabb az oldás, minél szorosabb volt a társulás, annál megrázóbbak és sorsdöntőbbek a válás következményei. Kivált akkor, ha a társadalom alapintézményéről, a házasságról van szó, amely a keresztény világban, főleg a katolikus egyházban szent köteléknek számít. Az újkor elején, a 16. században, a protestáns házasságfelfogás megjelenésével egyidejűleg valamiképpen új fejezet nyílt a válás előtörténetében. Ezt megelőzően magát a történetet, a házasságok válását is másképpen nevezték: a házasság érvénytelenítése, „semmissé tévése” volt az egyházi és jogi huzavona tárgya, királyok és alattvalók esetében egyaránt.

Korábban vallási dekrétumok és egyházatyák adták meg az alaphangot a házasság felbontása, a válás megítéléséhez. A római katolikus egyház e tekintetben szigorúbban

tiltó álláspontot képviselt, a protestánsok és evangélikusok pedig toleránsabbat. A válás egyházi szabályozottsága felért a törvényes jogi szabályozással, sőt gyakorta meg is haladta azt, a jog a legritkábban ment elébe az egyházi szabályozásnak, inkább követte azt. Ugyanakkor a jog országoként különböző mértékben ugyan, de bizonyos fokig a toleránsabb világi törvények hatása alatt is állott, legalábbis a kora középkortól kezdve. A keresztény házasság új koncepciójának a kialakulása hosszú folyamat, amelynek bemutatása nem volt feladata a szerzőnek, de jól tette, hogy a középkori történelmet, a családot és a nők helyzetét is kiválóan elemző Duby és mások nyomán híven felidézte e folyamat fordulópontjait (Duby 1978).

A házasság szentségét dogmaként kezelő katolikus egyházi álláspontot felvilágosultabb humanista teológusokon kívül (mint pl. Erasmus) élesen támadták a protestáns teológusok, élükön Lutherrel. Részint azért, hogy szembeszálljanak a katolikusokkal a szentségeket illetően, részint, mert észrevették, hogy maga a tilalom „egyik oka a házasságtörésnek s azt hitték, hogy a válás megkönnyítése megkönnyíti a házasságtörés csökkentését is. Ennek megfelelően láttuk is, hogy azokban a protestáns országokban, ahol a házasságok könnyen felbonthatók, rendkívül szigorúan fogják föl a házasságtörést, míg olyan országokban, ahol a válást nem ismerik el, bűnösnek tekintik ugyan a házasságtörést, de kevésbé veszik szigorúan, különösen, ha férfiakról van szó” (Russell 1934: 172).

A szerző még a „házasság és válás” témájával meglehetősen alaposan foglalkozó Bertrand Russellhez képest is korszerűbben fogalmazza meg a katolikusok és a protestánsok közötti ellentétet. Nemcsak a család élettani funkciójából (utódnemzés és nevelés) indul ki, hanem legitimálja a szexuális szükségletet ill. vágyat is: „Ami igazán éket ver a protestánsok és a katolikusok közé, az nem a válásról, hanem a szexuális vágyról és a házasság megítéléséről vallott nézeteik radikális különbözősége” (Mátay 2006: 16). Ugyanakkor szerinte is „hiba volna a válással kapcsolatos attitűdöket valamiféle katolikus-protestáns ellentét kontextusában értelmezni. Nem arról van szó, hogy a katolikusok válásellenesek, a protestánsok pedig váláspártiak lettek volna! Épp ellenkezőleg: a válási törvényt elutasító katolikusok és a válást legalizáló protestáns felekezetek szemléletében számtalan hasonlóság fedezhető fel” (Mátay 2006: 15). A hasonlóság elsősorban a monogám család intézményének védelmét szolgálta morális és gazdasági okokból egyaránt.

A váláshoz vezető események, maga a válás intézménye, törvényes szabályozása és a perek, a „törvényszéki játszmák” – ahogy a szerző nevezi ezeket – sohasem tartoztak az emberi lét napos oldalához. Az érintettek igyekeztek hallgatni, a kívülállók pedig pletykálni, suttogó propagandát folytatni a váláshoz vezető jelekről, eseményekről. Mindig is több volt a bizonytalanság, a kószá híresztelés a válás tekintetében. Talán ennek is köszönhető, meg a téma kényességének és nem utolsó sorban a statisztikailag is megbízható széleskörű adatok hiányának, hogy a társadalomtudósok, még a morálfilozófusok is lényegesen kevésbé tanulmányozták a váláshoz vezető utakat és válópereket, mint magát a házasságot, a házasodási és népesedési szokásokat. Kiváltképpen rejtve maradt ezek érthetően eltérő szintű és összetevőjű motivációs háttere, benne az érintettséget és az érdekeltséget befolyásoló szokás- és jogrendszerrel, valamint a végtelenségbe húzódó jogi igazságszolgáltatás szereplőivel és szakmai trükkjeivel. A való felek döntéseinek motivációs háttere pedig őszintén érdekelte a szerzőt, aki ezért kiváltképpen dicsérendő. Mindezzel jelezni szeretném, hogy nem le-

hetett könnyű útja annak, aki elszánta magát e terület megismerésére, viszont az is igaz, hogy kutatói útja éppen ezért izgalmasabbnak bizonyult.

Mátay Mónikának különben már volt mire támaszkodni: pár évvel korábbi Ph.D.-disszertációjában olyan történeti anyagot gyűjtött és dolgozott fel, amelyet a debreceni válások kutatásához is jól tudott hasznosítani. *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18-19. századi Debrecenben* c. doktori disszertációjában szép számú, 950 db 1700 és 1875 közötti debreceni testamentumot s belőle jelentős számú hagyatéki pert elemzett az elérhető dokumentációk (perestanyagok, tanúvallomások, stb.) alapján, különböző kvantitatív és kvalitatív módszerrel. A testamentumot történeti forrásként kezelte, szerinte ez az élettörténet narratívájaként is olvasható. Ez be is bizonyosodott, a testamentumok feltárásából nyert ismereteit hasznosítani tudta a válások kutatásában is. Sok esetben lényeges információt adtak a szereplők szándékainak a megítéléséhez, felerősítettek vagy elvetettek bizonyos értelmezési alternatívákat, amelyek a váláshoz vezető életutak, események és személyiségjellemzőket illetően a peranyag, a tanúvallomások, sztereotípiák és szokások *együttesének* az elemzéséből rajzolódtak ki. Ezen kívül bizonyos értelemben jó rálátást biztosítottak a férfi és női mentalitásra és a válásokkal szembeni eltérő attitűdökre is.

A kötetben bemutatott válóperes sorsok adatbázisa leginkább a periratokból származik, feldolgozásuk pedig mindig párhuzamosan történt részint az érvényes intézményes jogi szabályozottsággal (törvény, rendeletek, perek és ítéletek), másrészt a városi környezet hagyományos megítélésbeli és viselkedésbeli szokásaival. A periratok és a tanúvallomások kritikus kezelése és a társadalmi státuszra vonatkozó dokumentáció (keresztelési és anyakönyvi kivonatok, vagyonösszeírások, végrendeletek, stb.) együttesen lehetővé tette az érintett felek társadalmi pozíciójának, presztízsének, érdekviszonyainak a becslését és a szereplők életútjának a rekonstruálását. Az életút megismert fordulópontjai, döntő mozzanatai árulkodtak a szereplők mentalitásáról, érzelmi beállítódásáról és konfliktus helyzetekben tanúsított viselkedéséről.

Mátay Mónika tisztában van vele, hogy módszertanilag keskeny pallón egyensúlyoz. A válások számszerűsíthető paramétereinek megítéléseiben nincs probléma, a válások száma, ideje, a peres eljárások meghosszabbításának indokai, a végzések mind dokumentálhatók. Nem így azok a mélyebb motívumok, a szemléletet és az érdekelentéteket formáló vagyoni, neveltetésbeli és egyéb feltételek, amelyekre a szerzőnek szüksége van az életút és a motivációs háttér rekonstruálásához. Ezekre nézve igen töredékes és könnyen félreértelmezhető forrásanyag állott rendelkezésére. Ő maga jelzi módszerének kockázatosságát:

„A főhősök viselkedésének és motivációinak alaposabb megértéséhez anekdotákon keresztül vezet az út. A narratívák nyomán jellemek formálódnak, a marakodó házastársak cselekvő lényekké válnak, akik formális és informális, törvényes és törvénytelen eszközöket igénybe véve törekednek céljuk elérésére” (Mátay 2006: 63). A hősök életpályájának felderítéséhez nem elegendő a perek lelkiismeretes tanulmányozása. „Ha az egyén állítjuk vizsgálódásunk fókuszába, sajátos módszert kell választanunk. Minden lehetséges információt elő kell hívni, minden adatot ki kell bányászni a levéltárakból, ami a „keresett személyre” vonatkozik” (uott). A források szűkössége és esetlegessége többszörös kontrollt kíván, és feltételezi a mikrotörténetek által kidolgozott módszerek igénybevételét is (pl. hogy a hiányzó

adatokat „behelyettesítsék” más hasonló helyzetekből származó adatokkal), amellet, hogy az alternatív magyarázatok lehetősége sem zárható ki.

Ilyen és hasonló meggondolások birtokában járt el a szerző a lehetőségekhez képest gazdag bírósági és levéltári anyaga feldolgozásában. A válóperek szereplői közül három típust emelt ki, a *házasságtörőt*, a *mizantrópot* és a *fajtalankodót*. Természetesen az első a válóperek leggyakoribb szereplője, a civisek között is leginkább ismert. A per, amiben ezt a típust körültekintően és szórakoztatóan bemutatja a szerző, a feleség, Zefer Mária házasságtöréséből indul ki, ennek bizonyítása folyik csekély évtizeden át, miközben a férj, Barta Gergely céhes vargamester házasságtörése észre sem vevődik (pedig említődik a periratokban). A mizantróp jelzöt a másik válóperbeli férj, Steiner István valószínűleg azért kapta, mert szinte embergyülölővé vált az erőszakos, szószátyár feleség, Böhm Zsuzsanna áskálódó tevékenysége a sokéves válási procedúra eredményeként. E válási történetek bőven adnak alkalmat arra, hogy az események révén bele láthassunk előbb a város polgárainak nagyobbik felét kitevő iparos civilek életébe (Barta Gergely céhes vargamester és Zefer Mária esetében), majd Böhm Zsuzsanna és férje történetében a polgárság kisebbik, de a városvezetésben dominánsabb kereskedő-ipari polgárság életmódjába, társadalmi helyzetébe és viselkedési szokásaiba.

A módszer, amelynek révén a szerző eljutott a szereplők és életpályájuk bemutatásához, szükségessé tette egyúttal a civisváros polgárai rétegzettségének, életmódjának és viselkedésmintáinak a felrajzolását is, a környezet eltérő toleranciájával, tiltásaival, szokásaival együtt. Ez a feldolgozásmód a mikrotörténet hagyományait követi és alkalmas arra, hogy a polgári lét adott formáit, ha csak vázlatosan is, de megvilágítsa. A szerző mint egy háttérrel „kifeszíti” a sok darabból összeillesztett polgári létet és erre vetítve rekonstruálja a váló felek tényleges konfliktusát, tapasztalatait és érzéseit, életútját. Így tudjuk meg, mit jelent a „kettős életvitel” a debreceni civiseknél. Ez jellegzetes a földdel és műhellyel rendelkező iparosok életében, hiszen feleségeik gyakorta egyre inkább bedolgozzák magukat az iparos munkába és műhelyvezetésbe, maguk pedig élvezhetik a gazdálkodást és hasznát. Így tudjuk meg egyebek között azt is, hogy mennyire kettős az a mérce, amellyel a nép és a bíróság is ez idő tájt a férjek és feleségek magán és közös családi életét megítéli.

A kutatás elég bonyolult, de izgalmas része éppen az életpályák darabjainak összeillesztése, szinkronizálása úgy, ahogy az a válóper megindító keresetből, az alperes és felperes válaszaiból – kritikával kezelve, a szokásos és érthető túlzásokat leszámítva – feltárható. A típusok jól dokumentáltak és irodalmi stílusban, élvezetesen leírtak, időnként az anekdóták közreadásától sem riadva vissza. Leginkább az első, a házasságtörő típusa dokumentált meggyőzően, a debreceni polgár vargamester Barta Gergely és fiatalabb, aktívabb és feltehetően intelligensebb felesége, Zefer Mária alakjában. Válásuk története egyébként valóban jól illusztrálja mind a törvényszéki játszmákat, a perek végtelen időbe való elhúzódásával együtt, mind azt, hogy mennyire természetes a nők hátrányos helyzete ezekben a perekben, ugyanazon bűnt a férfiak esetében még csak meg sem nevezik.

Az elérhető európai és a debreceni válási törvényeket és a pereket követve a szerző is beleütközött abba, hogy milyen feltűnően eltér a törvény szigorúsága és a válási perek számszerű eredménye. Russell ezt a *törvény és a szokás* közötti ollóként írta le, és a legérdekesebb dolgok egyikének tartotta a válással kapcsolatban.

„A legkönnyebb válási törvény távolról sem jelenti mindig a legnagyobb számú válást. ....Svédország megengedi a válást közös megegyezés alapján, ami Amerika egyetlen államában sem elismert válóok, mégis úgy látom, hogy 1922-ben – ez az utolsó év, amelyből összehasonlító számokkal rendelkezem – Svédországban minden százezer lakosra 24 válás esett, az Egyesült Államokban pedig 136. ” (Russell 1934: 170–171)

Vajon miért éppen Debrecen és a 1793–1848 közötti periódust választotta vizsgálódása terepéül a szerző? Könnyen adódhat a válasz: erre volt készítése és anyaga, már a Ph.D.-disszertációjából adódóan is, de ez csak féligazság. A választás mellett több ok is szólhatott és ez jól követhető a szerző első fejezeteiből. Az egyik a cívisváros már korábban megindult, de a 19 századra lelassult, bezápult polgárosodása, zártsága és negatív megítélése. Ennek mentalitásbeli következményeit, pl. a maradandóság, változásellenesség nyakas vállalását joggal emeli ki a szerző, s bár nem említi, ez egybe vág a protestánsok hitbeli állhatatosságának vállalásával is (ez pedig kihathatott a válás szabadabb megítélésére). Ebben szépség is van, a vállalás és hűség ragyogása is fellelhető, csak mint tudjuk, minden a mértéken múlik, a lelassult fejlődés pedig nem igen ad jó leckéket és tapasztalatokat a mérték helyes érzékeléséhez.

Maga a szerző döntően a sajátos, a magyar várostörténetben kivételes „debreceni mentalitás”-sal, a bőséges levéltári anyaggal és a kitűnő kutatási feltételekkel indokolta választását. Igaza lehet, mert sikerrel és adatokkal jól alátámasztva törekedett mind a társadalmi-gazdasági rétegzettség, mind az életmódbeli különbségek bemutatására. Történeteiből is kiderült, hogy Debrecen ez idő tájt az iparos-kisiparos s kevésbé a kereskedő polgárság városa, bár az iparosokban is él némileg a földéhség (amelynek általánosságára e városban Orosz István történész mutatott rá) s egyfajta hajlandóság legalábbis a szőlőgazdaságra. A szerző kísérletet tett a cívis, a cívispolgárság fogalmának értelmezésére is, ami nem könnyű feladat. A zártság, a befelé fordulás hangsúlyozása nem talál telibe, holott annak is van helye, a maradandóság kiemelése pedig semmit sem jelent, ha nem említjük fel a azokat a történelmi kényszereket, amiből az erre való törekvés született: a városnak a török és a Habsburg hatalom és sarcok elleni küzdelmét. E küzdelemhez a megtartás, a maradandóság érzékelése, kiemelése áll közelebb, csak hogy ami erény az egyik korban, nem biztos, hogy az egy másikban is. A cívis fogalom bizonytalanságát, ránk maradt ambivalenciáját szerencsére a szerző maga is érzékelteti. Jobban boldogult a válás jogi folyamatának és intézményes szereplőinek, a bírának és ügyvédeknek, a debreceni jogászképzésnek bemutatásával. Felmerülhet ugyan a kérdés, hogy vajon a Kollégium előnyös és régi nyugati, elsősorban németalföldi, holland és angol kapcsolatai, a tudás megszerzése terén tapasztalható nyitottsága nem számított semmit a jogászképzésben és/vagy a válási procedúrában? Végül a harmadik ok, ami miatt Debrecenre eshetett a választás az adott időszakban, épp a magyar lakosság homogenitása. Ez egyszerűbben megismerhetővé, átláthatóvá tette a II. József 1786-os pátense után már szerencsére egységesebbé váló helyzetet a házasság és válás ügyében.

Végezetül visszatérek arra, amit írásom elején már jeleztem. Arra, hogy az elemzésekben illusztrált társadalomtörténeti folyamatokban valamilyen újabb tendencia éréseinek nyomai is tetten érhetők, még hozzá olyan változásé, amelynek a szerző örömmel eredt nyomába. Ez a tendencia a női emancipáció felé tett első lépéseket tar-

talmazza. E lépések felismerését és „kinagyítását” végzi el a szerző. Rendre figyelmet a válóperes alanyok sorsából azokra az életmozzanatokra, amelyek arra utalnak, hogy a női főszereplő aktívan vállalt valamilyen jelentőséggel bíró szerepet, kezébe vette sorsát, hozzáértő módon mutatta ki és érvényesítette szabad akaratát, lélekben és tettekben felmondta a házasságban elvárt és természetesnek vélt női alávetettséget. Igaza van, valóban kivethető egy ilyen érlelődő tendencia, erre a legjobb példa az első történet hősnője, Zefer Mária viselkedése és sorsa, de más esetekben is felmutatható. Azt is megmutatta, hogy miért fals és devalváló példa az ún. emancipálódásra a szószátyár feleség. Több fejezet szól a házassággal kapcsolatban megkerülhetetlen szexualitás és agresszivitás tapasztalatairól és megítéléséről az otthonon belül és a nyilvánosságban (Nem, erkölcs, hírnév. Testiség és érzelmek. Erőszak tettel és szóval). Ezekben további dokumentált eseteket és pletykákat is tárgyal, nem az életút egészére, hanem az adott tárgykörre és viselkedésmódra fókuszálva. Tulajdonképpen ebben a témakörbe illeszthető a válást provokáló szereplők harmadikként jellemzett típusa, a fajtalankodó, akinek brutális szexualitását a szelídlelkű, lelkészlelkű, lelkészlelkű feleség, Komáromi Eszter két hétig se bírja és mindent elkövet, hogy kiszabaduljon a házasságból, de egy évtized kellett ahhoz, hogy el tudja érni akaratát. A szabadság még sérülékenyebb, ha a válás utáni újbóli férjhez menés esélyeit nézzük – erről is esik szó a kötetben.

Gyenge lábakon áll még a reformkorban s kivált Debrecen táján az egyenjogúság a házasságban, de még a nevelésben és oktatásban is, és még rosszabb a kép, ha egészében nézzük a nők helyzetét. Erre vonatkozóan úgy érzem, vannak még tennivalói a szerzőnek, holott még nehezebb dolga van, mint a gyermektelen házasságok felbontásainak esetében. A legárulkodóbb adat talán nem is *A nők helyzete* c. fejezetben, hanem még előbb található: „A válási ügyek közel kétharmadában (64%) nincs közös és törvényes utód” (Mátay 2006: 169). Ez a bírósági procedúrát lényegesen leegyszerűsítő szempontként említődött és ebben a szerzőnek igaza is van, csak hogy legalább annyira érdekes a kérdés másik fele. Az, hogy ahol van gyerek, utód, ott hogyan zajlott le a válás? Mi volt a tipikus? Vagy éppen az, hogy a nők a gyerekek érdekében kompromisszumra kényszerültek? Igaz, hogy a gyerekes családoknál ilyen idilli volt a kép? A szerző a következőkben éppen azt részletezte, hogy milyen rendkívül nehéz sors várt a békétlen házasságban élő gyermekeknek vagy épp ebből szabadulni vágyó feleségeknek. Én erre helyezném a hangsúlyt, arra, hogy hányféle – anyagi, hagyománybeli, mentalitásbeli, érzelmi, nevelésbeli, stb. – oka lehetett annak, hogy gyermekes anya is a bírósághoz forduljon, és válóperet kezdeményezzen a több éves per és a sikeres befejezés reményével. Nem szeretném, ha valaki félre értené, nem akarok válásra uszítani, de valahol igaz az, hogy a nők emancipálódásának mutatója lehet a gyermekes családok aránya a válási procedúrákban (lásd pl. Svédország). Ám lehet, hogy nincs igazam, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem lehet mindent egy kötetben megírni és az utóbbiakban hiányolt téma felvetés már külön könyvet igényelhet.

Mindent egybevetve tartalmas, elgondolkodtató, jól megírt és szépen, korabeli képekkel és rajzokkal is illusztrált kötetet kap kézhez az olvasó Mátay Mónika *Törvényeséki játszmák* c. könyvével, amelyet bármely professzióhoz tartozik is, bizonyára élvezetesnek fog tartani.

IRODALOM

- Duby, G. (1978): *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore.
- Mátay M. (2002): Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben. Ph.D-értekezés. Kézirat, Debreceni Egyetem Történeti Intézete Könyvtára.
- Mátay M. (2000): Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. Századi debreceni válóper dilemmái. In Bódy Zs.–Mátay M.–Tóth Á. szerk.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 244–274.
- Russell, B. (1934): *Házasság és erkölcs*. Budapest: Káldor Könyvkiadó.